

З ІСТОРИЇ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОПИСУ: АМВРОСІЙ МЕТЛИНСЬКИЙ ТА ПАНТЕЛЕЙМОН КУЛІШ

Мігай Кочіш

(Szegedi Tudományegyetem, kocsism@lit.u-szeged.hu)

Abstract

The present paper investigates what role the university professor Amvrosy Metlinsky and writer Panteleymon Kulish played in the history of modern Ukrainian orthography, concluding that the scientific community's evaluation of these two persons has changed greatly in the past 150 years. The role of Metlinsky and the circle of Kharkiv intellectuals he was in contact with has been devalued, while that of Kulish has gained importance, perhaps overly so.

Keywords: Ukrainian language, history of orthography, the birth of modern spelling, 19th century.

2002 р. вийшла друком наукова праця проф. Василя Німчука про українську орфографію останнього століття (Німчук 2002). І хоча головною метою автора було звернути увагу на актуальні проблеми правопису, підготувати його реформування, але також у цій книжці присвячуються приблизно три сторінки нарису історії орфографії до ХХ ст. (Це зрозуміло, бо в центрі праці розглядаються ті суперечки, які велися протягом минулого століття, і частину котрих не закінчено аж до виходу названої вище книжки.) Але якраз ця лаконічність викликає наш інтерес: чиї імена згадуються на трьох сторінках з-поміж тих численних вчених, літературних та культурних діячів, котрі працювали над новим українським правописом. А виявляється, до початку діяльності Євгена Желехівського, імена тільки двох осіб: Олексія Павловського та Пантелеймона Куліша.

Про працю О. Павловського проф. Німчук пише як про першу новоукраїнську граматику "із спробою створити національний правопис – орфографію, яка відповідає звуковій системі нашої мови" (там само, б). Автор зазначає й те, що Павловський використав літеру і для передачі того звука, який походить від ятя, а також, в закритих складах, від етимологічних о та е. Щодо правопису П. Куліша, проф. Німчук підкреслює його спроможність поширитися і в півдавстрійській, і в підросійській частині території української мови, навіть, він

додає, що пізніше й орфографія Є. Желехівського базувалася на “кулішівці”, тобто на тій системі, яка виявилася, знову за словами проф. Німчука, “дуже вдалою (та не бездоганною)” (там само). Але проф. Німчук ніяку особливу рису кулішівки не згадує.

Значно докладніше розгортаються думки проф. Німчука в передньому слові хрестоматії з історії українського правопису XVI–XX ст. (Хрестоматія: 5–26). Про граматику О. Павловського він каже, що “з’явилася перша друкована праця нової української лінгвістики”, а потім перелічує всі значні пропозиції санктпетербурзького мовознавця (там само, 6–7). (Оскільки аналіз цих пропозицій не є предметом даної статті, зупинятися на них тут ми не будемо.) Далі, після згадки імені Мігая Лучкая (ідеться про вилучення твердого знака) проф. Німчук оцінює новації альманаху Русалки Дністрової 1837 р., а розгляд історії українського правопису продовжується вже описом діяльності П. Куліша. Помітно, що навіть у перших реченнях, присвячених ролі письменника в розвитку нової орфографії, підкреслюється не характер правопису, а більше той факт, що публікації Куліша, написані з його орфографією, були широко розповсюджені на українських землях. І до цієї думки відразу додається: “можливо, він був обізнаний з орфографічною системою альманаху ‘Русалка Днѣстровая’”. Проф. Німчук перераховує найважливіші елементи кулішівської системи: повернення літери твердий знак до алфавіту, вживання літери *і* не лише на місці *я* та етимологічних *о* й *е*, але й для передачі звукосполучення *j+i*, написання літери *и* для позначення передньо-середнього голосного (як це й сьогодні відбувається), використання букви *є* тільки після м’яких приголосних (*і*, таким чиним, подібно до російської азбуки, вживання *е* для передачі *і* звука *е*, і звукосполучення *j+e*, навіть, на початку слова використання літери *э* зворотної), залозичення з російської азбуки літери *ё* та з латинської – *g* (на позначення проривного задньоязикового приголосного), використання сполучення приголосних *дж* і *дз* для передачі африкатів, часткове позначення асимілятивних змін. А також зрозуміло, що показ орфографії П. Куліша закінчується наступними словами: ‘Розглянутий правопис дістав назву ‘кулішівка’. Він дуже відрізняється від сучасного українського правопису, і тому твердження А. Кримського, ніби ‘ми тепер пишемо кулішівкою’, – явна гіперболізація (див. статтю А. Кримського в нашій хрестоматії” (там само, 8–9). Але, перед

тим, як ми перейшли би до праці А. Кримського, зробимо ще одну примітку щодо цього історичного перегляду проф. Німчука.

Справа в тому, що після акуратного опису подій кінця XIX та цілого XX ст., проф. Німчук ще раз звертається назад до попередніх років, а, власне, до доби т.з. історико-етимологічного правопису. Він проголошує, що (а це нам треба дослівно привести) “важливу (коли не кардинальну) роль у збереженні українського етимологічного правопису відіграв видатний діяч науки, освіти й культури М. Максимович” (там само, 24). Отже, нам здається повною мірою обгрунтованим, що в Хрестоматії розміщені в оригіналі статті не тільки О. Павловського, укладачів Русалки Дністрової, П. Куліша, але й Михайла Максимовича. А тепер, слухаючись поради проф. В. Німчука, перейдемо до зазначеної ним публікації академіка А. Кримського.

Лінгвіст, літературознавець, етнограф, історик, письменник та перекладач Агатангел Кримський у 20-і роки XX ст. очолював не тільки Інститут української мови ВУАН, але й його орфографічну комісію. 1927 р. він виступив на відомій харківській правописній конференції, і текст його доповіді, під назвою *Нарис історії українського правопису до 1927 року*, також читається в хрестоматії (там само, 393–414). За періодизацією А. Кримського етап “нового українського письменства” вважається з початку XIX ст., як це, додаємо, ми знаходимо і в різних працях проф. Німчука. Таким чином, у доповіді А. Кримського першою проаналізованою системою є правопис Івана Котляревського. Цікаво, що А. Кримський висловлює думку про те, що “хоч зовнішньо його правопис ніби збігається з російським, але вимова – не та”. Хоча Котляревський пише “вѣнь”, читає як “він” (іноді навіть пише і так “винь”). А це дуже відрізняється від російської форми займенника, бо в такому написанні відбивається українська вимова (там само, 401). (Треба додати, що в українському письменстві літера ъ була традиційним засобом передачі звука і.) У статті А. Кримського згадується й ім’я Осипа Бодяньського, з орфографічної практики якого наводиться той самий приклад “вѣнь” (там само). Також зрозуміло, що в покажчику осіб, розміщеному наприкінці Хрестоматії, її упорядники про Бодяньського зазначають, що він “був прихильником фонетичного принципу організації українського правопису” (там само, 569). Це повертає на себе увагу.

А ще цікавіше те, якими словами продовжується доповідь А. Кримського. Наступний науковець, орфографією якого він займається – М. Максимович. Перше речення про нього звучить так: “Найбільше ж хто й теоретично обґрунтував для ХІХ в. старо-етимологічний правопис і пристосував його фонетично до всіх відтінків нашої вимови, задержавши традиційні букви ‘ѣ’, ‘ы’, ‘ѡ’ та позаводивши літери з так званими дашками (ô й ê), це був професор-філолог Максимович» (там само, 401–402). (Хочемо нагадати, що фонетичному характеру “максимовичівки” ми присвятили окрему статтю декілька років тому – див. Кочіш 2012. Наші твердження базувалися на аргументах І. Франка, опублікованих ним ще 1894 р. – див. Франко 1961. До цієї праці І. Франка, яка була відома, звичайно, й А. Кримському, ще будемо звертатися.)

Після ілюстрації максимовичівки А. Кримський пише про те, що для російської України цей правопис поступово ставав неприйнятним, тому “Квітка, Гребінка, Шевченко переходять для української системи правопису на азбуку в вимові російській”, тобто вони використовують літери російської азбуки, але їх пишуть так, як розмовляють українці, напр., “робы”, “билий”, “винь”, “викъ”. А. Кримський так поступово підходить і до Куліша, підкреслюючи, що перед ним у російській Україні існували, в основному, дві орфографії – Максимовича і Григорія Квітки-Основ’яненка (та прихильників останнього – Хрестоматія: 402–403).

Варто уваги і те, що подальший показ системи П. Куліша проходить паралельно з орфографією О. Павловського, котру А. Кримський називає дуже дотепною поправкою. А експерименти, які відбувалися у півдавстрійській Україні (маючи на увазі й новації Русалки Дністрової) аналізуються ним в окремому розділі.

Чому ми розказали усе це? Через те, що про історію українського правопису першої половини ХІХ ст. І. Франко подає нам зовсім іншу картину.

Згадана вище наукова стаття І. Франка уперше була надрукована у часописі *Народ* 1894 р., а потім вийшла і окремим виданням. Вона присвячена суперечці (або, як Каменяр пише, боротьбі) між прихильниками етимологічного та фонетичного правопису в Західній (півдавстрійській) літературі. І. Франко оспорує й основу суперечки. На його думку, те “фонетичне лихо” про котре мовлять етимологи,

стверджуючи, що воно походить від П. Куліша, не існує, бо т.з. “українці російські”, починаючи від Котляревського, писали не за етимологічними, а фонетичними правилами живої народної української мови. (Аргументація І. Франка повторюється пізніше у А. Кримського, про котру вже йшла мова.) “Не маючи під рукою перших українських видань” – продовжує Франко, – “я наведу тільки проби з деяких трохи пізніших”. І тут він згадує ім'я Євгена Гребінки, його *Малоросійські приказки*, “видання беспорно до-Кулішівське”, що вийшло друком у Санктпетербурзі 1834 р., а його друге видання – 1836 р. І. Франко потім з харківського альманаху *Молодикъ* цитує факсиміле автографа Г. Квітки-Основ'яненка 1843 р., декілька речень від Михайла Костомарова (з цього ж альманаху) та рядки з южноруського збірника, що в Харкові вийшов з-під пера проф. Амвросія Метлинського (див. Метлинський). Аналізу орфографії проф. Метлинського І. Франко присвячує дві сторінки, а також він приходить до висновку: Метлинський “викинув ъ, ы, ѣ, заступив корінне о та е новою буквою и̇... таким чином... правопись Метлинського була майже чисто фонетичною”. Отже, додає Франко, Кулішеві треба було тільки замінити букву и̇ тою літерою і, котра, додаємо, була відома ще з граматики О. Павловського (Франко 1961: 26–29).

Оцінюючи правопис М. Максимовича, І. Франко стверджує, що “Максимович на ділі, так само як і Котляревський, і Гулак, і Квітка, і Метлинський, стояв на основі фонетичного принципу, т.е. виходив від живої мови і її потреб” (там само, 29). Отже, в статті І. Франка все бачиться в іншому світлі, ніж у публікаціях, які вийшли пізніше. Що трапилося? На це питання ми знаходимо відповідь у згаданій вище праці А. Кримського.

В австрійській Україні, де велись суперечки між двома таборами, “етимологісти” прийняли орфографію М. Максимовича – значить, писали за максимовичівкою, а члени іншого табору – “фонетики”, які себе ще називали “народовці” – реагували на це, ідучи шляхом Шашкевича та Куліша, і тому на їхньому прапорі пишалася “кулішівка” (Хрестоматія: 407–408). Отже, обидва правописи потрапили в центр політичних дискусій, що згодом довело, на нашу думку, до перебільшування ролі Куліша в історії української орфографії. І наслідки такого, не завжди наукового підходу до правописних систем Максимовича та Куліша, залишилися до наших днів. А разом з тим,

діяльність харківських письменників та філологів, про яку ми говорили на різних інших наукових форумах, останнього разу на београдському конгресі славистів 2018 р. (Кочиш 2018), відійшла на другий план.

ЛІТЕРАТУРА

- Кочиш, М. 2018, К рождению современного украинского правописания. *Studia Slavica Hung.* 63/1, 79–88.
- Кочиш, М. 2012, Михайло Максимович: етимологіст чи фонетик? *Hungaro-Ruthenica* VI, 93–96.
- Метлинський – *Южный русский сборникъ, издание Амвросія Метлинскаго*. Харьковъ: Въ университетской типографіи, 1848.
- Німчук, В.В. 2002, *Проблеми українського правопису ХХ – початку ХХІ ст.ст.* Київ: Інститут української мови НАНУ.
- Франко, І. 1961, Етимологія і фонетика в южноруській літературі. В: Тимошенко, П.Д. (упор.), *Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови, ч. 2*. Київ: Радянська школа, 22–37. (Передруковано з ж. “Народ”, № 13–15, 1894 р.)
- Хрестоматія – Німчук, В.В. – Пуряєва, Н.В. (упор.), *Історія українського правопису ХVІ–ХХ століття: Хрестоматія*. Київ: Наукова думка, 2004.